

Received: 2023/11/10

Accepted: 2024/1/1

from 83 to 105

Davud Raisi Khairabadi

PhD student of Mazandaran University, Babolsar, Mazandaran, Iran.
d.raesi@gmail.com

Mohammad Sharifi

Associate professor, Faculty of Theology, Department of Qur'an and Hadith Sciences, Yazd University, yazd, Iran.
(Corresponding Author)
m.sharifi@yazd.ac.ir

Mohammad Mehdi

Shahmoradi Faridouni

Assistant Professor of the Department of Quranic and Hadith Sciences, Mazandaran University, Babolsar, Mazandaran, Iran.
mm.shahmoradii@umz.ac.ir

Keywords:

Verse 29 of Surah Fath, Growth of Wheat, Gradual Decline, Social Transformation, Stages of Transformation.

Analysis of the stages of social development of Muslims in the age of descent with reference to the simile of verse 29 of Surah Fatah

Abstract

In the verse 29 of Surah Fath, with a hint from the Old and New Testament, has used from the allegorical phrase “Such is their description in the Torah and their description in the Evangel. Like a tillage that sends out its shoots and builds them up, and they grow stout and settle on their stalks, impressing the sowers, so that He may enrage the faithless by them”. By carefully classifying agriculture in this simile and discovering its similarity with the stages of social development of Muslims from the formation of a religious nucleus to the flourishing of an independent and civil society, these stages of development can be adapted to division of periods of gradual descent of the Quran. In this article, by using the descriptive-analytical method and relying on the data of agricultural science and the growth process of the wheat plant, an attempt is made to extend the relational aspects of this adaptation, inference, and the importance and necessity of looking at the gradual descent of the Quran and the similarity of this perception in other Quranic components. By observing and analyzing the thematic and textual connections between the surahs of the Quran and extracting suitable and relevant themes in each section, and matching it with the growth stages of wheat, five stages for the step-by-step growth of the Muslims of the Age of Descendence are depicted: 1) hidden and underground growth of Muslims, 2) the establishment of religion, 3) the public presence of Muslims and the polarization of society, 4) the formation and development of the religious community, 5) the fertile period of the religious community and cultural independence, which at this stage is faced with cultural monitoring and the care and stabilization of religious normative rules. The care takes place through establishment of Imamate and leadership, prevention of apostasy of Muslims, recognition of hypocrites, and the statement of guiding principles and awakening warnings.

تحلیل مراحل رشد اجتماعی مسلمانان عصر نزول با استناد به تمثیل آیهی ۲۹ سورهی فتح

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۸/۱۹
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۱
از صفحه ۸۳ تا صفحه ۱۰۵

چکیده

در آیهی ۲۹ سورهی فتح، با تلمیحی به کتب عهدین، از عبارت تمثیلی «وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطَاةً فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَىٰ عَلَىٰ سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيغِيظَ

بِهِمُ الْكُفَّارَ» استفاده شده است. با دقت در نوع خاص طبقه‌بندی زراعت در این تشبیه و کشف وجه شباهت آن با مراحل رشد اجتماعی مسلمانان، از تشکیل هسته‌های مذهبی تا شکوفایی جامعه‌ای مستقل و مدنی، می‌توان این مراحل رشد را با تقسیم‌بندی دوره‌های نزول تدریجی قرآن انطباق داد. در این نوشتار با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر داده‌های علم کشاورزی و فرایند رشد گیاه گندم، تلاش می‌شود تا وجوه ارتباطی این تطبیق، استنتاج و اهمیت و لزوم نگاه به نزول تدریجی قرآن و تنظیم این برداشت را در سایر مؤلفه‌های قرآنی گسترش داد. از طریق مشاهده و تحلیل ارتباطات موضوعی و متنی میان سوره‌های قرآن و استخراج مضامین مناسب و مرتبط در هر بخش و تطبیق آن با مراحل رشد گندم، پنج مرحله برای رشد گام‌به‌گام مسلمانان عصر نزول به تصویر کشیده می‌شود: ۱. رشد پنهان و زیرزمینی مسلمانان؛ ۲. استقرار دین؛ ۳. حضور علنی مسلمانان و دوقطبی شدن جامعه؛ ۴. شکل‌گیری و توسعه‌ی جامعه‌ی ایمانی و ۵. دوران باروری جامعه‌ی مؤمنانه و استقلال فرهنگی که در این مرحله با پایش فرهنگی و مراقبت و تثبیت قواعد هنجارساز دینی مواجه می‌شویم؛ مراقبتی که از راه جعل امامت و رهبری و پیشگیری از ارتداد مسلمین و شناخت منافقان و بیان ضوابط راهگشا و هشدارهای بیدارکننده صورت می‌گیرد.

داود رئیسی خیرآبادی
دانشجوی مقطع دکتری دانشگاه
مازندران، بابلسر، مازندران،
d.raesi@gmail.com

محمد شریفی
دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث،
دانشکده الهیات، دانشگاه یزد،
ایران. (نویسنده مسئول)
m.sharifi@yazd.ac.ir

محمد مهدی شاهمرادی فریدونی
استادیار گروه علوم قرآن و حدیث
دانشگاه مازندران، بابلسر، مازندران،
ایران
mm.shahmoradii@umz.ac.ir

واژگان کلیدی:

آیهی ۲۹ سورهی فتح، رشد گندم،
نزول تدریجی، تحول اجتماعی،
مراحل تحول.

۱. بیان مسئله

سورهی فتح بر اساس نظر قاطبهی راویان روایات ترتیب نزول سورههای قرآن (پیوست ۵-۱)،^۱ در رتبهی یکصد و دوازده نزول قرار دارد. در این سوره که پس از صلح حدیبیه و در مسیر بازگشت مسلمانان به مدینه نازل شده است (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۶، ص ۴۳؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۸، ص ۲۸۵؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۱۷، ص ۳۲۰؛ واحدی، ۱۴۱۱، ص ۲۹۷)، منتی از سوی خداوند بر رسولش نهاده شده و در این سفر، فتحی آشکار نصیبش کرده (فتح: ۱) و بشارت آرامش و ازدیاد ایمان به مؤمنان داده شده است (همان: ۴). آنچه در این نوشتار مورد توجه قرار می‌گیرد، آیهی آخر این سوره است که صریحاً نام پیامبر^(ص) در آن تصریح شده و در ادامه، مؤمنان در بالاترین وصف و مدح که همان معیت و همراهی با پیامبر^(ص) است، مدح و ستایش شده‌اند. در این آیه، پس از ستایش جاذبهی رحیمانه و دافعهی عزیزانه و نماز و رکوع و سجود مؤمنان، یادآور شده است که آنچه در قرآن از وصف مؤمنان گفته شده، همان اوصافی است که دربارهی آنان در تورات آمده است؛ سپس وصف آنان را در انجیل بیان کرده است و آنان به «زرع» تشبیه شده‌اند و اوصافی برای این زراعت ذکر گردیده که محل تأمل است. بررسی مراحل این زراعت و کنجکاوی در وجوه شباهت این تمثیل و ویژگی‌های مشابهه و تطبیق آن با مراحل رشد جامعهی ایمانی عصر نزول، کمک شایانی برای فهم این تمثیل و بهره‌برداری منظور قرآن می‌کند.

پیش از این مقاله‌ای با عنوان «عوامل اقامه‌ی توحید در جامعه از دیدگاه قرآن با تأکید بر آیهی ۲۹ سورهی فتح»،^۲ درصدد تبیین مهم‌ترین عوامل برپایی توحید در جامعه با تأکید بر آیهی ۲۹ سورهی فتح نوشته شده است. مؤلف در این مقاله به عواملی چون همگامی با رسول خدا، صلابت در برابر کفار، مهربانی با مؤمنان، اقبال به نماز و معنویات و تلاش پیگیر برای تحکیم پایه‌های عزت و قدرت مسلمانان که از مهم‌ترین عوامل اقامه‌ی توحید است، اشاره دارد (اشرفی، ۱۳۹۶، ص ۲۲-۵)؛ همچنین حاصلی ایرانشاهی با همکاری عبدالکریم بهجت‌پور در مقاله‌ای با عنوان «تبیین مشبه در آیهی "کزرع اخراج شطأه" در آیهی ۲۹ سورهی فتح»،^۳ جامعهی ایمانی عصر رسالت را مصداق تطبیق یافته‌ای با مسلمانان دانسته و به ترسیم چهار مرحله‌ی تحول در این آیه نظر داشته و سپس مرحله‌ی اول آن را توضیح داده و به تبیین مدلول‌های بخش اول این تمثیل پرداخته است (حاصلی ایرانشاهی، ۱۴۰۱، ص ۲۲۶-۲۰۳).

پژوهش پیش رو با تأکید بر فعالیت‌های گذشته، درصدد است نخست، با نگاهی به تألیفات متخصصان علم کشاورزی، مصداق دقیق‌تر زراعت در تمثیل یادشده در این آیه را کشف کند و وجوه شباهت‌های تمثیل را با آرا و داده‌های بین‌رشته‌ای تطبیق دهد و دوم، ضمن اهتمام به نزول تدریجی قرآن، تقسیم‌بندی مراحل مختلف را با نگاهی متفاوت از دیدگاه متداول و جاگزینی تقسیم پنج‌گانه به جای تقسیم چهار مرحله‌ای عصر نزول، نوآوری و تجدیدنظر کند.

۱- در این پیوست‌ها چپ‌سوره‌ها بر اساس مجموع روایات ترتیب نزول گرد آمده است و در ستون نهایی آن، نظر استنتاجی از حداکثر آرای مورد اتفاق ثبت شده و در این نوشتار مستند است.

۲. تمثیل جامعه‌ی مؤمنان به زراعت

با عنایت به اینکه قرآن هدایتگر عموم مردم است و نوع مردم از محسوسات بیشتر از برهان و استدلال متأثر می‌شوند، در بسیاری از احتجاجات قرآن، از مَثَل استفاده شده است و بر اساس این، قرآن کریم از روش یادشده برای اثبات مطلب و تفهیم به دیگران استفاده‌ی بهینه داشته و مطالب عالی و بلند را با ذکر مثال بیان کرده است: «صَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ» (روم: ۵۸). یکی از موارد تمثیلی قرآن در آیه‌ی ۲۹ سوره‌ی فتح آمده است: «مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ... وَ مَثَلُهُمْ فِي الْإِنجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَىٰ عَلَىٰ سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيُغَيِّظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ»؛ که منظور از زراعت در این مثال حضرت محمد^(ص) است و منظور از جوانه‌ها یاران او هستند که در ابتدا ضعیف و ناتوان بودند و سپس مانند هر کشت و محصولی که قوت می‌یابد و رشد می‌کند، مؤمنان هم دیگران را یاری کردند تا آنجا که قدرت یافتند و بر کارها مسلط شدند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۱۹۲).

زرع در اصل مصدر است که به «مزروع» تعبیر شده است. راغب اصفهانی با استناد به آیه‌ی «أَأَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ» (واقعه: ۶۴)، اصل زراعت را به خداوند استناد داده و آن را رویاندن (شیار کردن، کشت کردن، آماده کردن زمین و بذر افشاندن) معنا کرده است و استناد آن به خداوند را از باب فاعل اسبابی می‌داند (نک: راغب، ۱۴۱۲، ص ۳۷۹). علامه مصطفوی از جمع‌بندی نظرهای دیگر معجم‌نویسان چنین نتیجه گرفته است که اصل واحد در مفهوم این واژه شامل «مجموع جریان بذریاشی تا جوانه‌زنی گیاه» در معنای مصدری می‌شود و به اعتبار این معنا، تا زمانی که خلقت محصول تکمیل می‌شود و به کمال خود می‌رسد و زمان برداشت آن پدیدار گردد، زرع می‌گویند (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۴، ص ۳۳۸).

این واژه در یازده آیه‌ی قرآن کریم به صورت حقیقی و تنها در همین آیه به صورت تشبیه (مجاز) به کار رفته است. از آیات ۱۴۱ سوره‌ی انعام و ۱۱ سوره‌ی نحل استنباط می‌شود که «زرع» هم‌ردیف محصولاتِ چون خرما، انگور، زیتون و انار است که به لحاظ شباهت آثار مادی و رویش و ثمرات مرغوب، مترادف آنان شده است، چنان‌که به حبوباتی مانند گندم و جو و عدس و نخود به‌عنوان مصادیق زرع اشاره شده است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۷، ص ۳۶۴). آیه‌ی ۴۷ سوره‌ی یوسف صراحت بیشتری بر «گندم» به‌عنوان تعیین مصداق دقیق‌تر آن در قرآن دارد و این با نظر آنان که زرع را به «همه‌ی غلاتی که تغذیه و ذخیره می‌شوند»، معنی کرده‌اند، نزدیک‌تر است (خازن، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۱۶۳)؛ به همین سبب، در این نوشتار به‌طور خاص، الگوی رشد گندم و نحوه‌ی تطبیق رشد آن با مسائل اجتماعی و همسویی این رشد با نزول تدریجی قرآن بررسی می‌شود. در علم کشاورزی بر اساس مقیاس فیکس (Feeks) و زادوکس (ZAdoks)، الگوی مراحل رشد و نمو گندم و جو ترسیم و مطالعه می‌شود. بر این مبنا، محصول گندم از زمان کاشت تا برداشت، پنج مرحله‌ی کلی را طی می‌کند. این مراحل شامل جوانه‌زنی، پنجه‌زنی، ساقه‌دهی، خوشه‌دهی و تشکیل و پر شدن دانه است (نک: مشیری، ۱۳۹۳، ص ۱۵). توجه به خصوصیات این مراحل و استعانت از داده‌های علم کشاورزی و نحوه‌ی تحول آن در یافتن مشابهاًت و وجوه تشبیه مثال

مدنظر این آیه در مراحل متوالی رشد و تطبیق آن با جامعه‌ی عصر نزول، کمک فراوانی به شناسایی الگوی تربیتی جامعه‌ی دینی می‌کند.

۳. تکامل دین، مسلمانان، جامعه‌ی اسلامی

آیه‌ی موردبحث این پژوهش و آیه‌ی پیش از آن بیان‌کننده‌ی سه توصیف از تلاش‌های به ثمر رسیده‌ی اسلام است. با استناد به این دو آیه، سه عرصه‌ی دین، مردم مسلمان و جامعه‌ی مسلمانان در سایه‌ی هدایت پروردگار و تلاش‌های رسول اکرم^(ص) موضوع تغییر و تحول تعریف شده است که به ترتیب عبارت‌اند از:

۱. تکامل و رشد دین: «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَ دِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ...» (فتح: ۲۸)؛

۲. تکامل و رشد مؤمنان: «مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَ الَّذِينَ مَعَهُ...» (همان: ۲۹)؛

۳. تکامل و رشد جامعه ایمانی: «ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ...» (همان).

البته قابل توجه است که هرچند در این دو آیه با سه فرایند مجزا و تکمیلی مواجه هستیم؛ اما دلیل نمی‌شود که میان سه فرایند قائل به توالی و تقدم و تأخر شویم، بلکه رشد هرکدام از این سه مؤلفه در همدیگر تأثیرگذار است و باید هر سه به موازات همدیگر رشد کنند.

در این نوشتار از میان این سه عرصه، سومین مؤلفه، یعنی رشد و تکامل جامعه‌ی اسلامی و روند تکمیل آن مطالعه خواهد شد. از این آیه و نوع تمثیلی که در آن بیان شده می‌توان استنباط کرد که جامعه‌ی تراز قرآن جامعه‌ای است که به تدریج رشد یابد و درنهایت، جامعه‌ای پابرجا و پرثمر خواهد شد. چنان قوی می‌شود که پیامبر^(ص) و اوصیای او^(ع) که زارعان این محصول هستند، از قوت و بالندگی آن متعجب و دشمن از آنان خشم به دل، زبان و رفتار می‌گیرند: «يَعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيُغَيِّظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ»

این آیه صراحت دارد که موافق تشبیه موجود در انجیل، حضرت محمد^(ص) و پیروانش به مانند زراعتی هستند که در ابتدا رشد دانه‌ای دارد و پس از مدتی، از دل خاک دو برگ نازک و ضعیف بیرون می‌دهد: «أَخْرَجَ شَطْأَهُ»؛ سپس قد می‌کشد و پهن و فراخ می‌شود: «فَأَزْرَهُ»؛ در مرحله‌ی بعد، با شاخه‌درشاخه شدن، غلظت و قوت و استقامت می‌یابد: «فَأَسْتَغْلَظُ» و درنهایت، ساقه‌ی آن چنان قوی می‌شود که سر پای خود می‌ایستد: «فَأَسْتَوِي عَلَى سُوْقِهِ» (نک: بهجت‌پور، ۱۳۹۴، ج ۵، ص ۵۲۰).

مسئله‌ای که باید مکشوف شود، آن است که چگونه می‌توان این تمثیل و اشاره به مراحل رشد زراعی را بر مأموریت ۲۳ ساله‌ی رسالت پیامبر اکرم^(ص) و ایجاد محیط ایمانی و تقویت و تثبیت آن تطبیق داد؟ در صورت پاسخ مثبت به این فرضیه، سیر رشد و تعالی جامعه‌ی ایمانی بر پایه‌ی عبودیت و بندگی در پنج مرحله به ترتیب ذیل صورت می‌پذیرد و بر اساس آیه، همراهان پیامبر^(ص) زیر نظر این باغبان دلسوز و مهربان رشد می‌کنند و مراحل پنج‌گانه‌ای را می‌پیمایند. به نظر می‌رسد، مراحل رشد مذکور در نزول تدریجی قرآن به خوبی پیگیری شده است که شناسایی

مضامین هر مرحله می‌تواند الگویی برای تدوین و اجرای برنامه‌ای بلندمدت و نقشه‌ی راهی برای یک مدیر توانمند جامعه‌ی بشری باشد.

۴. مراحل رشد جامعه بر مبنای تمثیل آیه‌ی ۲۹ سوره‌ی فتح

مدیریت و مراقبت‌های لازم از قبیل تغذیه، رطوبت، گرما و نور در مراحل مختلف رشد گندم و توجه به این روند و میزان بهره‌وری از این عوامل در مراحل مختلف تأثیر بسزایی بر میزان بازدهی و کیفیت محصول دارد و در نتیجه، شناسایی صحیح مراحل رشد و آگاهی از عوامل مؤثر بر عملکرد دانه و تلاش برای سودآوری آن و در نتیجه، سرایت این مناقشه در هدایت جامعه‌ی دینی می‌تواند تصمیمات مدیریتی را بهبود بخشد و از آسیب به محصول دین و کاربردهای بی‌دلیل یا بی‌اثر جلوگیری کند. اکنون به بررسی این مراحل تحول جامعه و وجه تطبیق آن با زراعت می‌پردازیم. این مراحل عبارت‌اند از:

۱.۴. مرحله‌ی اول: رویش مخفی و زیرزمینی مسلمین

۱.۱.۱. وجه تمثیل جوانه‌زنی گندم و تطبیق آن بر رویش مخفی مسلمین

بذر گندم پس از جذب آب، رشد خود را آغاز و شروع به جوانه زدن می‌کند. در این مرحله، برای جوانه زدن و سبز شدن باید مراقبت‌های لازم از قبیل کنترل رطوبت، گرما و بسترسازی مناسب خاک و تغذیه‌ی حداقلی رعایت شود. پنهان بودن بذر در عمق مناسب باعث حفاظت آن از شر دیگر موجودات موذی و حفظ دمای موردنیاز می‌گردد؛ اما باید توجه شود که اگر بذر در عمق بیش از حد متعارفی قرار گیرد، ممکن است فرصت سبز شدن خود را از دست بدهد. در این مرحله، ظهور بسیار ضعیفی از گیاه در بیرون با جوانه زدنش نمایان می‌گردد.

پیامبر اکرم^(ص) در مرحله‌ی اول رسالت خود، به دعوت توحیدی اقدام می‌کند و ندای بندگی موحدانه را سر می‌دهد و شرک را در همه‌ی ابعادش محکوم و مردود اعلام می‌نماید و با این عمل، از میان مشرکان و عموم مردم، گروهی را به پروردگار جذب می‌کند؛ اما از آنجاکه در فضای هولناک مکی قادر به اعلام علنی اسلام خود نبودند، گروه اندکی را به‌طور زیرزمینی و غیرعلنی تربیت اسلامی می‌نماید و هویت اجتماعی آنان را شکل می‌دهد تا با دستور به دوقطبی کردن جامعه‌ی مکه، گروه اندک مسلمانان مکه را در برابر جامعه‌ی پرشمار مشرک علنی کند (طوسی، بی‌تا، ج ۶، ص ۲۵۵). بخشی از آیه‌ی ۲۹ سوره‌ی فتح یعنی «أَخْرَجَ شَطْأَهُ»، به این مرحله از رویش مخفیانه‌ی اسلام و جامعه‌ی مؤمنان اشاره دارد. ابن‌فارس «شطأ» را آن چیزی معنا کرده است که از اصل خود خارج می‌شود (ابن‌فارس، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۱۸۵). مصطفوی نیز همین معنی را در مفهوم و اصل ماده‌ی «شطأ» پذیرفته است (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۶، ص ۶۶). شایان‌ذکر است که عبارت «أَخْرَجَ شَطْأَهُ» نسبت به اصطلاح «فالق الحب» (انعام: ۹۵)، کامل‌تر و اندکی متفاوت است. هر دو اصطلاح

در شکافتن دانه مشترک هستند؛ اما ممکن است این شکافتن با برخورد به موانع و یا قطع مقتضی موجود به سرانجام نرسد و به مرحله‌ی زایش مخفیانه دست نیابد.

با بررسی سوره‌های قرآن، بر اساس جدول ترتیب نزول می‌توان سوره‌های پیش از اعراف^۱ را با توجه به داشتن اشتراکات مضمونی، مصداق این بخش از آیه دانست و همه‌ی آن‌ها را در یک گروه متحدالمضمون دسته‌بندی کرد. در این سوره‌ها، خداوند به جامعه‌ی مسلمان اما غیرعلنی مکه توجه می‌کند، کیفیت شکل‌گیری و مراحل رشد و بالندگی آن را موردتوجه قرار می‌دهد و بر پایه‌ی اساسی هویت و شخصیت اسلامی آن که در پیروی از وحی و نپذیرفتن ولایت دیگران است، تأکید می‌کند. در این فرایند، مشرکان مکه و پایه‌ی انحراف آنان که بت‌پرستی و نگاه مشرکانه به خدا و ناباوری روز رستاخیز است، در حد نیاز نقد می‌شوند (نک: بهجت‌پور، ۱۳۹۴، ص ۱۸۶).

در این دوره، حرکت تکاملی جامعه‌ی اسلامی دوره‌ای زیرزمینی و رشد مخفی و غیرعلنی داشته است. در این وضعیت، جامعه‌ی کم‌شمار مسلمانان توان کافی برای مراقبت از خود را ندارد؛ بنابراین، باغبان به‌طور عمده زیر بستر ظاهری اسلام، به رساندن مواد لازم و رشددهنده می‌پردازد تا محصول از دانه برآید و سبز شود و بتواند سر از زیر خاک بیرون بیاورد و جوانه بزند. اشاره تمثیلی این آیه گواه این است که در این دوره، مسلمانان دور از چشم کافران، حصار دانه‌ها را شکافتند و از پيله خارج شدند.

۲.۱.۴. محتوا و مضامین آیات قرآن در مرحله‌ی رویش پنهانی

برای جوانه‌زنی چنین گیاهی که زارع در این مرحله به سه عامل رطوبت و تغذیه‌ی جزئی، بستر مناسب و زارع دارد، می‌توان گفت وحی نقش آب و تغذیه دارد و دل‌های مردم نقش بستر مناسب رشد این دانه‌ی زنگارگرفته را ایفا می‌کند که با زراعت پیامبر^(ص) رشد می‌نماید. در این مرحله، هویت دینی مسلمانان جوانه می‌زند و پوسته‌ی محکم و ستر دانه‌ی فطری مردم که زنگاری از جهل و رکود گرفته است، شکافته می‌شود و کم‌کم وجود خود را به منصفه‌ی ظهور می‌رساند. باید حضور این دانه‌ی کوچک اما آینده‌دار با تدبیر و با ملاحظه و غلبه بر فرهنگ شرک استیلائی که بر ذهن و رفتار مردم خیمه افکنده است، محسوس شود تا در فضای عاری از خطرات پیرامونی آماده رشد و گسترش گردد.

با بررسی محتوا و مضامین سی‌وهشت سوره‌ی اولیه می‌توان حدود و اندازه و میزان اثربخشی این عناصر را بررسی و شناسایی کرد. خدای متعال در این سوره‌ها مفاهیم کلیدی، زیربنایی و مقدماتی را فرموده است.

۱- بر اساس جدول ترتیب نزول (پیوست ۱) و موافقت بیشتر روایات، سوره‌های نازل‌شده‌ی پیش از سوره‌ی اعراف شامل سی‌وهشت سوره هستند: «علق، قلم، مزمل، مدثر، حمد، مسد، تکویر، اعلی، لیل، فجر، ضحی، شرح، عصر، عادیات، کوثر، تکاثر، ماعون، کافرون، فیل، فلق، ناس، توحید، نجم، عبس، قدر، شمس، بروج، تین، قریش، قارعه، قیامت، همزه، مرسلات، ق، بلد، طارق، قمر و ص.»

۴.۱.۳. نگاه قرآن به نقش پیامبر^(ص) در مرحله‌ی رشد زیرزمینی

مطالعه‌ی مضامین سوره‌های ابتدائی یادشده چنین می‌نمایاند که برای جوانه‌زنی و رشد اولیه‌ی دین و بیدارسازی جامعه‌ی خواب، باید قلب و جان پیامبر^(ص) قوت بیابد تا بتواند در برابر ناملایمات به ستوه نیاید و استوار و محکم به زراعت خود ادامه دهد؛ زیرا در این مسیر زراعت، احتمال آفت و گزند و نارسایی‌های محیطی می‌تواند خطرات و ناامیدی‌هایی ایجاد کند. پیامبر اکرم^(ص) در این گروه از آیات، با دو وصف مزمل و مدثر (به معنای کسی که جامه به خود پیچیده و در بستر سکون و آرامش است)، خطاب شده است که این وصف نشان‌دهنده‌ی لطف و عنایت ویژه‌ی خداوند است (هاشمی، ۱۳۸۶، ج ۵، ص ۳۵۵ و ۳۸۱) و در ادامه همین دو وصف او، به بیداری فرمان داده می‌شود که به‌صورت التزامی به رکود جامعه‌ای دهشت‌زده اشاره دارد که از این جمع، پیامبر^(ص) مأمور بیداری آن است. در خطابات این گروه از آیات، از دو وصف «یا ایها الرسول» و «یا ایها النبی» که مفهوم کاربردی دارد، استفاده نشده است و ایشان در نقش مربی دلسوز جامعه، حکم زارعی را دارد که به نمایندگی از خداوند، وظیفه‌ی سنگین هدایت و شکوفایی ظرفیت و استعداد‌های مسلمانان و جوانه‌زنی جامعه را بر عهده گرفته است و الطاف و مأموریت‌هایی برای ایشان تنظیم می‌شود که بیشتر حاوی نکات الف. آماده‌سازی (علق: ۱۹-۱۶؛ مزمل: ۱۰-۱)، ب. حمایتی و دلداری ایشان (قلم: ۴۷-۱؛ مسد؛ فیل؛ قلم: ۵۲-۴۸؛ علق: ۱۹-۱۶؛ ضحی؛ شرح؛ بروج؛ مزمل: ۱۹-۱۱) و ج. ابلاغ فرمان انذار مشرکان (مدثر: ۷-۱؛ اعلی: ۱۳-۱) است.

۴.۱.۴. برنامه‌های اجتماعی قرآن در بدو نزول

هدف اصلی و مصرف‌کنندگان نهایی محصول اصلی این زراعت که قرار است ساختار جامعه‌ی دینی و الهی باشد، مردمی هستند که مدت‌ها اسیر دوران خفقان جهل و خرافات بوده‌اند و یوغ جهل و کینه و خشونت نهاد آنان را به هر سوی کشانده است. این مردم باید از ورای اتصال به آستان الهی، طعم شیرین این زراعت را بچشند تا بتوانند سر از خاک بیرون بکنند و به‌راستی قدم علم کنند.

پرهیز از خطر استغنا و طغیان خودمداری (علق: ۷-۶)، توصیه به مقاومت در برابر تکذیب‌گران مکی (قلم: ۱۵-۱)، انذار مخالفان و تذکر فرجام جهنمی معاندان (مدثر)، هشدار رسوم جاهلی و زنده‌به‌گور کردن دختران نوپا (تکویر: ۸)، تنظیم روابط انسان با خدا (حمد)، رد توهّمات غلط درباره‌ی پیامبر^(ص) و قرآن (شمس: ۲۹-۱۵)، رد پندار رهاشدگی انسان و تأکید بر قدرت و حکمت خدا در برپایی قیامت (قیامت: ۴۰-۳۶) از مضامین آیات این دوره است.

۲.۴. مرحله‌ی دوم: استقرار دین

۱.۲.۴. وجه تمثیل استقرار بوته و پنجه‌زنی گندم و تطبیق آن به استقرار دین

از مهم‌ترین مراحل رشد گندم استقرار اولیه‌ی بوته‌ها و سبز شدن آن به‌عنوان نقطه‌ی شروع رشد گیاه است. زمانی گیاه استقرار پیدا می‌کند که دستگاه ریشه و اندام هوایی آن تشکیل شده

باشد. در این دوره، دماهای بسیار بالا در زمان استقرار باعث مرگ گیاهچه‌ها می‌شود. نخستین ساقه‌ای که پس از کاشت بذر از خاک بیرون می‌آید، ساقه‌ی اصلی نامیده می‌شود و ساقه‌های فرعی را که بعد ظاهر می‌گردند، پنجه می‌نامند (سیادت و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۲۵). پنجه‌زنی عبارت است از ظهور شاخه‌های جانبی در محل اتصال ساقه برگ. نخستین پنجه هنگامی ظاهر می‌شود که ساقه‌ی اصلی سه برگ به‌طور کامل باز شده باشد. پنجه‌زنی یک صفت زراعی مهم در محصولات دانه‌دار مانند گندم و برنج است؛ زیرا تعداد سنبله‌ی نهایی در مترمربع را تعیین می‌کند و نقش مهمی در تعیین عملکرد دانه دارد. تغذیه‌ی گیاه در ساختار و پیشرفت رشد گیاه آثار چشمگیری بر رشد گیاه دارد (نک: چگنی، ۱۳۹۳، ص ۱۰).

پس از آنکه بذر دین جوانه زد و ریشه‌های او در خاک گره خورد، اگر بخواهد تنها سر از خاک بیرون بنهد و بالا بیاید، تک‌برگ می‌شود و قدرت مقاومت ندارد؛ پس باید از پایین تا بالای ساقه جوانه‌هایی از چهار طرف بروید که این مهم را تأیید کند. از ریشه‌ی او کمک بگیرد و نیز از راه هوایی اعطای استنشاق گردد. در این تعاطی متقابل و موازرت متقابل، هرکدام بار دیگری را به دوش می‌گیرند تا هم تقویت شوند و هم استقرار خود را تثبیت کنند و هم از گزند عوامل مخرب پیرامون خود رهایی یابند. در این مرحله، گیاه در خاک مستقر می‌گردد و لرزش کمتری دارد؛ چون هم ریشه دارد و هم چهار طرفش جوانه زده و این جوانه حافظ آن است که هم در پناه و مجاورت او رشد می‌کند و هم او را تقویت می‌نماید و هر دو مکمل و وزیر یکدیگر هستند (جوادی آملی، www.javadi.esra.ir، شناسه ۴۴۶۵۹۹).

از آنجاکه گفته شد دومین مرحله‌ی رشد گندم دوران پنجه‌زنی و استقرار بوته و ظهور شاخه‌های جانبی در محل اتصال ساقه برگ است، برای همین در نوبت دوم تکمیل دین، در این آیه از واژه‌ی تمثیلی «آزره» استفاده شده است. «فَأَرْزُهُ» در لغت از موازره به معنای معاونت و کمک و بر وزن افعال تفضیل است؛ یعنی آن را محکم‌تر کرد و بیشتر به کمک و تقویتش پرداخت (طبرسی، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۱۴۷). همچنان که وزر در عبارت «كَلَّا لَا وَزَرَ» (قیامت: ۱۱) معنی بار سنگین می‌دهد و اگر به لباس، دامن، لنگ یا شلوار «آزار» می‌گویند، از این جهت است که به انسان در تقویت عفت و پوشش عورت کمک می‌کند و موجب می‌شود وی در برابر سرما و گرما حفظ گردد؛ یا آنکه حضرت موسی (ع) از خداوند تقاضا می‌نماید که هارون را با او در رسالت همراه گرداند و تعبیر «أَشْدُّ بِهِ أَرْزِي» را می‌آورد (طه: ۳۱)؛ یعنی می‌خواهد خود را با او تقویت کند و بر انجام رسالت توانا تر سازد (رک: ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۰۲؛ فراهیدی، ۱۴۰۲، ج ۷، ص ۳۸۲؛ راغب، ۱۴۱۲، ص ۷۴) و وزیر آن عنصر فعال دقیق عمیقی است که وزر و سنگینی مملکت را می‌کشد.

سوره‌هایی که در این فصل نازل شدند، از سوره‌ی اعراف شروع می‌شوند و تا پیش از سوره‌ی حجر (شروع دعوت آشکار رسالت) ادامه دارند.^۱ اواخر سوره‌های مرحله‌ی پیش به مبحث

۱- سوره‌هایی که در این مرحله نازل شد (طبق پیوست ۲)، از سوره‌ی اعراف تا یوسف و شامل ۱۵ سوره هستند: «اعراف، جن، یس، فرقان، فاطر، مریم، طه، واقعه، شعراء، نمل، قصص، بنی اسرائیل، یونس، هود، یوسف».

شکل‌گیری و تقسیم جامعه‌ی مکی به دو گروه اجتماعی ختم گردید و گروهی به مخالفت و مبارزه با پیامبر اکرم (ص) پرداختند و گروهی تغییر را پذیرفتند و به اصلاح روی خوش نشان دادند. خداوند در مکه و از سوره‌ی اعراف، جمعیت اندک مسلمانان را به‌عنوان قطب جدید جامعه‌ی مکی و به‌عنوان جامعه‌ی اقلی مطرح کرد و این گروه اندک را با باورها، ارزش‌ها و سبک زندگی مناسب در این محیط آشنا نمود. در همین برهه است که با این شرایط جامعه‌ی مسلمین نیازمند نیروی کمکی هستند و این بخش آیه هم به نیروبخشی و تواناسازی توجه کرده است. در فضایی که کافران به شدت قوی و قدرتمند به‌نظر می‌رسیدند و با هرگونه رفتار موحدانه ستیزه‌گر بودند، مسلمانان نیاز به تقویت داشتند تا علی‌رغم آن اوضاع رشد کنند.

۲.۲.۴. محتوا و مضامین آیات قرآن در مرحله‌ی استقرار دین

پس از آنکه مفاهیم کلیدی در سوره‌های ابتدایی نزول قرآن بیان شد، به‌طور مشخص از سوره‌ی اعراف، با ذکر نمونه‌هایی از جوامع نوح و لوط و عاد و ثمود، برای ایجاد انگیزه به‌منظور پذیرش ولایت الهی سعی شده است (اعراف: ۱۰۲-۵۸) و مؤمنان را به‌سوی یکدیگر سوق می‌دهد تا همیار هم باشند. خداوند در سوره‌های بعدی که عمدتاً زمینه‌ی داستان‌گونه دارند، با بیان حوادث امت‌های پیشین، آنان را از حالت فردی خارج می‌کند و با بیان رهنمودهایی، هویت و شخصیت این جامعه را که در مرحله‌ی رشد دانه‌ای و هسته‌ای است، دارای هویت اجتماعی و با شاخصه‌های فرمان‌پذیری، مهبیای حضور علنی و جمعی در فضای مکه می‌سازد.

۳.۴. مرحله‌ی سوم: حضور علنی مسلمین و دوقطبی شدن جامعه

۱.۳.۴. وجه تمثیل ساقه‌دهی گندم و تطبیق آن به حضور علنی مسلمین

در ادامه‌ی رشد گندم، در هر گیاهچه تعدادی گره به‌صورت فشرده (که با میان‌گره‌های یک میلی‌متری از هم جدا شده‌اند) ایجاد می‌شود؛ سپس میان‌گره‌های ساقه همانند باز شدن آنتن اتومبیل، یکی پس از دیگری به رشد طولی خود ادامه می‌دهند و سنبله را به سوی بالا هدایت می‌کنند. به موازات رشد طولی ساقه که از طریق طویل شدن میان‌گره‌های ساقه حاصل می‌گردد، اندام‌های رویشی نظیر برگ‌ها و غلاف برگ‌ها و ریشه نیز توسعه می‌یابد. در این مرحله، سنبله حداکثر سرعت رشد را دارد و نیاز آبی آن افزایش می‌یابد (نک: سیادت و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۲۸، ۶۹، ۱۱۲).

با عنایت به این تمثیل، گیاه دین سر از خاک بیرون می‌آورد و از چند طرف، برگ‌های آن قابل‌مشاهده است و ساقه‌زنی خود را شروع می‌کند تا راست‌قامت شود و سر برآورد و رو به آسمان اوج بگیرد و از خم شدن و افتادن مصون بماند. در این فرصت، ابلاغ دین علنی می‌گردد و ردپای حضور مسلمین در جامعه چشمگیر است. در ساقه‌ی گیاه دین لازم است کانون‌های اجتماعی که درواقع گره‌های این ساقه هستند، پدید آید تا گیاه از رقت و نازکی قوی گردد و به غلظت برسد. این مرحله از رشد دین، در آیه‌ی ۲۹ سوره‌ی فتح با عبارت «فاستغلت» عنوان شده است. در معاجم، غلظت در مقابل رقت و به معنای استحکام گفته شده است (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۸،

ص ۳۰۱) و راغب از قرینه‌ی باب استفعال در این واژه، معنای «محکم و سخت شدن و آماده شدن برای رسیدن به سختی و تندی» را استنتاج کرده است (راغب، ۱۴۱۲، ص ۶۱۲). شروع این استحکام با دعوت علنی پیامبر اسلام^(ص) مصادف است و روایاتی از اهل‌بیت^(ع) و از طریق اهل سنت رسیده است که رسول اکرم^(ص) در اوایل بعثت، چند سال مردم را به دین اسلام به‌طور پنهانی دعوت می‌کرد تا اینکه آیه‌ی «فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَ أَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ» (حجر: ۹۴) نازل شد. آنگاه به‌طور آشکارا قیام به دعوت نمود و در کانون شرک و کفر، حق و حقیقت را اظهار کرد (ابن کثیر، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۴۷۳؛ ابن‌بابویه، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۴۴؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۵، ص ۳۵۵). با استناد به این روایات و وجه تشبیه این تمثیل می‌توان بر این نظر متمرکز گردید که این مرحله با نزول سوره‌ی حجر شروع می‌شود و تا آخرین سوره‌های دوره‌ی مکی ادامه می‌یابد.^۱

۱.۳.۴. محتوا و مضامین آیات قرآن در مرحله‌ی علنی شدن حضور مسلمین

۱.۱.۳.۴. حضور بارز جامعه‌ی مسلمین

پس از علنی شدن رفتار گروه اقلیت مسلمانان در مکه که به دنبال آیه‌ی «فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَ أَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ» صورت گرفت، فرایند پیشرفت مسلمانان به سوی ایمان و تشکیل جامعه‌ی اسلامی چهره‌ی تازه‌ای به خود می‌گیرد. در این مرحله، قرآن مؤمنان مکه را به جدایی از اکثریت مشرکان مکی در رفتار و ارزش‌ها توصیه می‌کند و مهارت‌های لازم این مرحله را به آنان آموزش می‌دهد و مردم را از مواضع خرافی و خودساخته که مانع اندیشه‌ورزی آزادانه‌اند، دور می‌سازد: «کِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ» (ابراهیم: ۱) (نک: محمدی‌فرد، ۱۳۹۴، ص ۴۱).

۲.۱.۳.۴. تهدید و انذار مخالفان و فرصت نقد عقیده‌ی جبهه‌ی مقابل

پس از نزول سوره‌ی حجر و علنی شدن رفتار دینی مسلمانان در مکه، همراهان پیامبر^(ص) با مشکل جدید فشارهای مردم و وابستگان قومشان روبرو شدند. در این برهه احتمال داشت برای خوشایند مردمشان از بندگی و اطاعت خالص خدا فاصله بگیرند و ترکیبی از اطاعت خدا را با اطاعت‌های مشرکانه‌ی آیینی و قومی در هم آمیزند. در این فصل، گویا مجال بحث علمی و جدال احسن و از نوع رفع جهالت نیست، بلکه فضای گفتگو با مایه‌ای از تهدید و توجیه برای مواجهه با حرکات مرموز تفرقه‌افکنان و ایجادکنندگان شبهه در رسالت او می‌شود (انعام: ۱۰۷-۱). در همین مرحله، فرصت انتقاد از شرک‌ورزی و باورهای نسنجیده‌ی مشرکان مکی پیش می‌آید (صافات) و عواقب آن گوشزد می‌گردد (سبأ) و با بیان عبرت‌های اقوام گذشته، زمینه‌ی تذکرپذیری دشمنان هموار (دخان) و کیفیت برخورد با مکیان ناامید از تحقق اراده‌ی الهی و نقد انگیزه‌ی کافران در

۱- این سوره‌ها (بر اساس پیوست ۳) عبارت‌اند از: «حجر، انعام، صافات، لقمان، سبأ، زمر، مؤمن، فصلت، شوری، زخرف، دخان، جائیه، احقاف، ذاریات، غاشیه، کهف، نحل، نوح، ابراهیم، انبیاء، مؤمنون، سجده، طور، ملک، حاقه، معارج، نبأ، نازعات، انفطار، انشقاق، روم، عنکبوت، مطففین.»

شرک‌ورزی و انکار رسالت و اسلام‌ستیزی آموزش داده می‌شود (جائیه؛ احقاف) و با بیان نمونه‌هایی از حضور ربوبی خداوند، ولایت غیر خدا نفی و بر ولایت توحیدی تأکید می‌گردد (کهف).

۳.۱.۳.۴. تقویت نگاه توحیدی مسلمین و حمایت و تقویت اقدامات فرهنگی

در این مرحله، مسلمانان به پذیرش خالصانه‌ی ولایت الهی و آیین توحیدی توصیه و به جلوه‌های ولایت توحیدی ترغیب می‌گردد (شوری) و بر باز کردن راه سنجش و تعقل مشرکان تأکید و به توحید عبادی مشرکان دعوت می‌شود (زخرف). در این دوره، برای اینکه ساقه‌ی دین شکل بگیرد، باید در فواصل مختلف آن گره‌هایی ایجاد گردد تا آن گره‌ها به ساقه شدت و استحکام بخشد. اقدامات فرهنگی منتقدانه و فرصت‌گفت‌وگویی مستقیم با مردم و اقدام عملی به گره‌هایی در ساقه‌ی برافراشته دین منجر می‌شود و موجب استحکام این نهال و آمادگی برای قوامیت و برپا ایستادن آن می‌گردد. در این فصل، سوره‌ی ابراهیم برای تبیین دور جدیدی از وظیفه‌ی پیامبر اکرم^(ص) در جهت توضیح این مطلب است که مخالفت با رهبری‌های پیامبر^(ص) مخالفت با الوهیت توحیدی پروردگار است (ابراهیم: ۱-۵). به همین منظور و برای پیشبرد اقدامات تبلیغی، قلب پیامبر^(ص) و مسلمانان در جهت پایان یافتن دوره‌ی تمسخر و تحقیر مشرکان و پیروزی و حاکمیت مسلمانان مستحکم می‌شود (انبیاء) و از مسلمانان حمایت و پایه‌های ایمان مردم با بیان آیات آفاقی و انفسی وحی الهی تقویت می‌گردد و به شبهه‌افکنی کسانی که در جامعه‌ی مسلمان اختلاف و تفرقه ایجاد می‌کنند، پاسخ داده می‌شود (مؤمنون) و یقین مسلمانان با پاسخ به شبهات مشرکان ستمگر درباره‌ی امکان نزول آیات الهی بر بشر تقویت می‌گردد (سجده). پس از آن، در سوره‌های ملک، حاقه، معارج، نبأ و نازعات، بر قطعی بودن وقوع عذاب در روز رستاخیز میان مخالفان و پیروان مکتب نبوی صف‌بندی می‌شود.

۴.۱.۳.۴. دمیدن زلزله‌های هجرت

آخرین سوره‌های نزول در این دوره «روم» و «عنکبوت» هستند که دریافتی اجمالی از غرض نزول این دو سوره مؤید این مطلب است که پس از آنکه مردم به نشانه‌های دست‌غیبی و توحید و دین‌حنیف دعوت می‌گردند و هماهنگ با فطرت، به تدبیر و اراده‌های الهی در تحولات اجتماعی و پدیده‌های هستی توجه داده می‌شوند (بهجت‌پور، ۱۳۹۴، ص ۳۶۸)، مردم پذیرنده‌ی ایمان برای تحمل هزینه‌های آن از جمله آزار مشرکان آماده می‌گردند تا دست‌شستن از دارایی‌های خود در مکه و هجرت از آن شهر را تمرین کنند (همان، ص ۳۷۳).

۴.۴. مرحله‌ی چهارم: تشکیل و توسعه‌ی جامعه‌ی ایمانی

۱.۴.۴. وجه تمثیل خوشه‌دهی، ظهور سنبله و تطبیق آن به تشکیل و توسعه‌ی جامعه‌ی دینی

این مرحله حساس‌ترین مرحله‌ی رشدی گندم و واکنش آن به تنش‌های محیطی است. هرگونه تنش در این مرحله تعداد نهایی دانه در سنبله را تحت تأثیر قرار خواهد داد (سیادت و همکاران،

۱۳۹۲، ص ۷۰). این مرحله با ظهور سنبله، مقدمه‌ای برای گل‌دهی و لقاح گیاه است و درنهایت، با پر شدن دانه‌ها همراه است (همان، ص ۳۱).

با در نظر داشتن خصوصیات این مرحله از رشد گندم و تطبیق آن با جامعه‌ی آن روز می‌توان به این تحلیل دست یافت که در مرحله‌ی چهارم، رشد و پیشرفت دین شاهد گونه‌ی دیگری از فضاسازی ایمانی هستیم. این دوره در آیه‌ی ۲۹ سوره‌ی فتح با عبارت «فَاسْتَوَىٰ عَلٰی سُوْقِهِ»^۴، به گیاهی تمثیل شده است که شکل و نماد ممیزه‌ی یک گیاه از سایر موجودات و گیاهان را به خود گرفته و همین باعث شده است در دسترس و چشم آفات پیرامون خود بیشتر قرار گیرد. این گیاه برای به ثمر نشستن باید تغذیه‌ی کافی داشته باشد و حرارت محیطی آن به حد نصاب برسد. از سویی، چون گل‌دهی و تشکیل سنبله‌ی آن شروع شده است، همین مسئله سبب می‌گردد از دید آفات و نظر سوء مخالفان مصون نماند و چون دیگران تاب این صحنه را ندارند، به‌طور علنی و با تشکیل سپاه و لشکر به قلع‌و‌قمع خوشه‌های زرین دین اقدام می‌کنند؛ ازاین‌رو، در این مرحله شاهد نبردهای بدر و احد و خندق و... هستیم.

گفتنی است که در مفردات، «استوی» برابری در ذات شیء و اعتدال و استقرار آن معنا شده (راغب، ۱۴۱۲، ص ۴۳۹) و نیز به استقراری که از ضعف و تزلزل و انکسار و اضطراب به دور باشد، تبیین گردیده است (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۵ ص ۳۴۱). در مجمع‌البیان، «فَاسْتَوَىٰ عَلٰی سُوْقِهِ» به استوار شدن کشت بر ریشه‌ها و شاخه‌های خود تعریف شده است، به‌طوری‌که جوانه‌ها با اصله‌ها به یک حد رسیده‌اند و این بدان معنی است که این محصول به رشد نهایی خود رسیده است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۱۹۲). این تمثیل به‌ویژه با توجه به تعبیر «فَاسْتَوَىٰ عَلٰی سُوْقِهِ»، اشاره‌ای گویا به استقلال جامعه‌ی اسلامی دارد (سحرخوان، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۱۵۶) که دیگر برای برپا شدن خود نیازی به اتکای به غیر ندارد و به‌راحتی یارای مقابله با مخالفان خود را دارد.

۲.۴.۴. محتوا و مضامین دوره‌ی چهارم نزول قرآن

با هجرت مسلمانان از مکه به مدینه و پس از اقدامات پیامبر^(ص) و نزول ۸۸ سوره‌ی قرآن (پیوست ۴)، فصل جدیدی از شکل‌گیری جامعه‌ی اسلامی شروع می‌شود و به علت ایمان مردم مدینه فرصتی ایجاد می‌گردد تا جامعه‌ای اسلامی با اکثریتی مؤمن در یثرب شکل گیرد. این جامعه با نزول سوره‌ها^۱ و آیاتی که به‌طور عمده تکالیف قانونی مؤمنان را روشن می‌کند و هشدارهای لازم را درباره‌ی خطرات احتمالی به آنان گوشزد می‌کند، روزبه‌روز قوی‌تر شد و به جایی رسید که

۱- این مرحله با نزول سوره‌ی بقره شروع و تا آیه‌ی آخر سوره‌ی فتح که مورد بحث نوشتار است، ادامه می‌یابد: «بقره، انفال، آل عمران، احزاب، ممتحنه، نساء، زلزله، حدید، محمد، رعد، الرحمن، دهر، طلاق، بینه، حشر، نصر، نور، حج، منافقون، مجادله، حجرات، تحریم، جمعه، تغابن، صف، فتح».

جامعه‌ای مستقل و توانا و پویا شکل گرفت و بسیاری از رفتارهای اسلامی در آن نهادینه و ماندگار گردید.

اوضاع این سوره‌ها سیر متفاوتی به خود گرفته است؛ زیرا در این زمان قطب حاکم جامعه را مسلمانان تشکیل می‌دهند و قطب‌های مخالف و غیراسلامی در اقلیت هستند (زرقانی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۸۶). جامعه‌ی دینی حاکم در تعامل با دیگران، به قوانینی برای اداره‌ی خود و نهادسازی‌هایی مطابق با شرایط جدید نیاز دارد. در این جامعه، آسیب‌های اجتماعی یا تهدیدهای داخلی و خارجی بروز می‌کند و سوره‌های مدنی به این ابعاد توجه می‌نمایند. با این اقدام‌ها قوت، غلظت، عزت و شوکت جامعه تأمین می‌شود و دوره‌ی خطر به پایان می‌رسد.

احکام و مسائل جهاد اسلامی (انفال، محمد، حج، صف)، ممانعت از وادادگی در برابر توطئه‌های فکری و نظامی اهل کتاب (آل‌عمران)، استوارسازی پایه‌های رهبری و ولایت پیامبر اکرم^(ص) در جامعه‌ی اسلامی (احزاب)، تقویت صفت برائت مؤمنان از دشمنان اعتقادی و تنظیم و تعدیل رابطه با آنان (ممتحنه)، اعتدال و عدالت‌ورزی در مواضع گوناگون خانوادگی و به‌ویژه درباره‌ی زنان (نساء)، پاسخ به شبهات کافران مکی در حقانیت نزول قرآن از سوی خدا (رعد)، نفوذ برخی از احکام فردی، خانوادگی و اجتماعی مرتبط با عفاف جنسی (نور)، هشدار به مؤمنان درباره‌ی تأثیر منفی منافقان (منافقین)، آسیب‌شناسی معاشرت مؤمنان و مسلمانان با پیامبر^(ص) و یکدیگر به‌منظور تداوم پیوند ولایت با خدا و رسول^(ص)، جلوگیری از بریده شدن رشته‌های برادری میان مؤمنان (حجرات)، ترغیب مردم بر تداوم هدایت‌پذیری از پیامبر^(ص) و قرآن و سرزنش یهود (جمعه) از دیگر موضوعاتی هستند که غرض نزول این دسته از آیات قرآن را در این مرحله تشکیل می‌دهند.

۴-۵- مرحله پنجم؛ دوران مُرده‌ی جامعه‌ی مؤمنانه و استقلال فرهنگی

۴.۵.۱. وجه تمثیل گرده‌افشانی و پر شدن دانه‌های گندم و تطبیق آن به تثبیت، پایش و مُرده‌ی جامعه‌ی مؤمنانه

پس از ظهور سنبله، دانه‌های گرده‌ی بالغ آزاد می‌شوند و گرده‌افشانی از طریق خارج شدن پرچم‌ها مشهود است. بلافاصله پس از گرده‌افشانی، پر شدن دانه آغاز می‌گردد و سرانجام در مرحله‌ی سفت شدن دانه، گیاه خشک و شکننده می‌شود و دانه‌های آن سخت می‌گردد و محصول آماده برای برداشت و انبار شدن است (نک: سیادت و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۳۲). شایان‌ذکر است، مطالعه‌ی دقیق‌تر سازوکار رشد گندم در این مرحله و مطالعه‌ی دقیق مرحله‌های متوالی این دوره می‌تواند الگویی قابل‌تأمل برای ارائه‌ی راه‌های مدیریت جامعه و رسیدن به استقلال اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و تکثیر دین‌مداری در جامعه باشد که این نوشتار مجالی برای تفصیل آن نیست.

آخرین مرحله‌ی این زراعت فصل به ثمر نشستن کشت‌وکار و بهره‌برداری از تلاش و کوشش و برنامه‌ریزی بی‌وقفه‌ای است که با صد و دوازده سوره از چشمه‌ی وحی الهی سیراب شده است

و کم‌کم باید تغذیه و آب و حیانی این گیاه قطع شود و حرارات محیطی به حداکثر خود برسد تا سنبله‌های این محصول سنگین و محکم و درشت گردند؛ تا هر دانه‌ی آن یا طعامی برای گرسنگان حقیقت شود و یا دوباره مولد یک چرخه‌ی تولید هدایت‌گری باشد و نگذارد پس از رسالت پیامبر اکرم^(ص)، این چرخ از حرکت بازماند.

برای تطبیق این مرحله با آیه‌ی یادشده چنین به نظر می‌رسد که در ابتدای این آیه‌ی مبارکه، ویژگی همراهان پیامبر^(ص) بیان شد و با تمثیلی از تورات و انجیل، چهار مرحله‌ی تشکیل و رشد جامعه‌ی دینی توصیف گردید؛ همچنین با توجه به اینکه این تمثیل در این سوره آمده است و پس از آن، دو سوره‌ی توبه و مائده هم در نوبت نزول قرار دارند، شاید بتوان چنین گفت که چهار مرحله‌ی یادشده و تمثیل به زراعت تا موعد «استواء علی سوجه»، اشعار به صد و دوازده سوره‌ی قرآن از علق تا فتح دارد و از این نظر که سرانجام این زراعت باید به مرحله‌ی ثمردهی و خوشه‌چینی ختم شود، در این آیه به‌طور غیرمستقیم به آن اشاره شده است. در اینجا، باید برای این تمثیل مرحله‌ی پنجمی هم ترسیم کنیم که به‌طور تلویحی می‌توان این مرحله را همسو با مضامین دو سوره‌ی انتهایی قرآن (توبه و مائده) دانست. این مرحله به‌منظور تحقق «لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ» ایجاد شده است و خداوند مؤمنان را بسیار و نیرومند می‌سازد و با فراوانی و تظاهر و انفاق و اتحادشان بر طاعت خدا موجب خشم کافران می‌شوند (نک: طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۱۹۲؛ طباطبائی، ۱۳۹۰، ج ۱۸، ص ۳۰۰) و درنهایت، آن وعده‌ی الهی اجابت می‌گردد که دلالت بر مغفرت و اجر عظیم مؤمنان است: «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا» و بعید نیست این مرحله نویدبخش ولایت امیرالمؤمنین^(ع) و مؤید آقایی ایشان در روز آخرت باشد (حسکانی، ۱۴۱۱، ج ۲ ص ۱۸۲؛ طوسی، ۱۴۱۴، ص ۳۷۸، ابن‌شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۲۲۸).

۲.۵.۴. محتوا و مضامین مرحله‌ی پنجم

مطالعه‌ی محتوای آیات مراحل پیشین از امر ارشادی و توصیه‌ای مسئله‌ی تبعیت از رسول اکرم^(ص) در آیات ابتدائی خبر می‌دهد و هرچه به سوی نزول سوره‌های مدنی پیش می‌رویم، راهبرد محوری این آیات با یک امر مولوی به‌منظور ثبوت و ایجاب اطاعت از مقام رسالت پیش می‌رود و برای مخالفت با پیامبر^(ص)، خواری و نگون‌سازی «إِنَّ الَّذِينَ يَحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ كَيْتُوًا كَمَا كَبَتَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ» (مجادله: ۵)، «يَوْمَ لَا يَخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ» (تحریم: ۸) و بی‌ثمری تجارت «وَ إِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا وَ تَرَكَوْا قَائِمًا قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَ مِنَ التِّجَارَةِ» (جمعه: ۱۱) پیش‌بینی شده و اجازه‌ی تقدم و پیش‌قدمی از ایشان هم ممنوع گردیده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْدُمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ» (حجرات: ۱) و همچنین در سوره‌های تغابن، صف و فتح، حرکت جهادی در چارچوب اطاعت از پیامبر اکرم^(ص) گوشزد شده است؛ سپس در سوره‌ی مائده، به ضرورت تعهد و پایبندی مؤمنان به عهدهایی که با خدا بسته‌اند، اشاره می‌شود و از بریده شدن طمع و مأیوس شدن کفار از دین مؤمنان سخن می‌گوید و به‌طور رسمی، اکمال و اتمام نعمت خدای متعال بر مؤمنان را گوشزد می‌کند (مائده: ۳) و آنگاه به پیامبر^(ص) فرمان داده

می‌شود آخرین و مهم‌ترین میثاق الهی را که ضامن بقا و تداوم رسالت الهی است، با مردم در میان بگذارد (همان: ۶۷) و در آخرین گام در سوره‌ی توبه، پس از آنکه خدای متعال به آنان درباره‌ی ولایت اهل کتاب هشدار می‌دهد و به تبعات ارتداد از دین اشاره می‌نماید (همان: ۸۷-۵۱)، به بررسی و نقد عملکرد پیمان‌شکنان و موضع صحیح در برابر هریک از آنان اشاره می‌شود (همان: ۱۰۶-۴۱) و به برخورد شدید با آنان در هر لباسی اعم از مشرک، اهل کتاب، مؤمن ضعیف‌العقیده، منافق یا بیمارقلب توصیه می‌گردد.

در این مرحله از پیشرفت که کار فرهنگ‌سازی و نهادینه شدن بینش‌ها، ارزش‌ها و رفتار ایمانی به انجام رسیده است، با مرحله‌ی پایش فرهنگی و مراقبت و تثبیت مواجه می‌شویم. مراقبتی که از راه جعل امامت و رهبری و پیشگیری از ارتداد مسلمین و شناخت منافقان و بیان ضوابط راهگشا و هشدارهای بیدارکننده صورت می‌گیرد.

نتیجه‌گیری

از کنار هم گذاشتن سوره‌های قرآن بر مبنای نظریه‌ی «توافق اکثریت روایات ترتیب نزول» و جمع‌بندی پیوندهای موضوعی و سیاقی میان سوره‌ها می‌توان آن‌ها را در پنج فصل تقسیم‌بندی کرد و هر فصل را با مرحله‌ای از رشد گندم (به‌عنوان نمونه اقرب به زرع) و استخراج خصوصیات رشد آن تطبیق داد. در مرحله‌ی رویش مخفی و زیرزمینی مسلمین که از آن با عبارت «اخرج شطأه» تعبیر شده است، سی‌وهشت سوره‌ی ابتدائی قرآن با اشعار بر تثبیت، امیددهی و تقویت پیامبر^(ص) درصدد است هویت دینی مسلمانان جوانه‌بزند و پوسته‌ی محکم و ستر دانه‌ی فطری مردم را که زنگاری از جاهلیت گرفته است، بشکافد و کم‌کم وجود خود را به منصفی ظهور برساند. در مرحله‌ی استقرار دین که با تمثیل «آزره» آمده است، خداوند با نزول پانزده سوره، مسلمانان را به‌سوی یکدیگر سوق داد تا همیار هم باشند و همدیگر را در رسیدن به امت واحده‌ی اسلامی پشتیبانی کنند و تحمل بار رسالت را بر پیامبر^(ص) هموار نمایند. در مرحله‌ی حضور علنی مسلمین و دوقطبی شدن جامعه، تمثیل به «استغلظ» گریده است که طی نزول سی‌وسه سوره‌ی قرآن، فرایند پیشرفت مسلمانان به سوی ایمان و تشکیل جامعه‌ی ایمانی چهره تازه‌ای می‌گیرد و خطوط قرمز مسلمانان مکه از اکثریت مشرک مکی هویدا می‌شود. پس از آن، مرحله‌ی تشکیل و توسعه‌ی جامعه‌ی ایمانی به «فاستوی علی سوقه» تعبیر شده است که با نزول بیست‌وشش سوره‌ی قرآن در مدینه، آسیب‌های اجتماعی و تهدیدهای داخلی و خارجی بروز می‌کند و این سوره‌ها به این ابعاد توجه می‌کنند. در دوران ثمردهی جامعه‌ی مؤمنانه و استقلال فرهنگی در دو سوره‌ی مائده و توبه، از راه جعل امامت و رهبری و پیشگیری از ارتداد مسلمین و شناخت منافقان و بیان ضوابط راهگشا و هشدارهای بیدارکننده، شاهد نهادینه شدن ارزش‌ها، پایش فرهنگی و مراقبت و تثبیت آن

هستیم. این مرحله به منظور تحقق «لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ» و وعده‌ای است که خداوند به مؤمنان داده است.

گفتنی است، ثبوت خصوصیات تدریجی برای تحول جامعه‌ی عصر نزول می‌تواند الگوی مناسبی برای اجرای برنامه‌های فرهنگی و اجتماعی و هشدار برای جلوگیری از اقدامات ضربتی و بدون لحاظ تدریج باشد.

پیوست ۱

ردیف نزول

ردیف	منبع روایت	روای	المقدمتان	مجمع البیان	فضائل القرآن	دلایل النبوه	تاریخ یعقوبی	المقدمتان	الفهرست	تأویل القرآن	الفهرست	بر آیند
			سعید بن مسیب از علی	عطا از ابن عباس	عطا از ابن عباس	عطا از ابن عباس	مجاهد از ابن عباس	ابو صالح از ابن عباس	عکرمه یا ابوصالح از ابن عباس	تلفیقی	زهری	جابر بن زید
۱			علق	علق	علق	علق	علق	علق	علق	علق	علق	علق
۲			قلم	قلم	قلم	قلم	قلم	قلم	قلم	قلم	قلم	قلم
۳			مدثر	مزمّل	مزمّل	مزمّل	ضحی	ضحی	مزمّل	مزمّل	مزمّل	مزمّل
۴			مزمّل	مدثر	مدثر	مدثر	مدثر	مدثر	مدثر	مدثر	مدثر	مدثر
۵			علق				حمد			بقره	حمد	حمد
۶			مسد	مسد	مسد	مسد	مسد	مسد	مسد	مسد	مسد	مسد
۷			تکویر	تکویر	تکویر	تکویر	تکویر	تکویر	تکویر	تکویر	تکویر	تکویر
۸			اعلی	اعلی	اعلی	اعلی	اعلی	اعلی	اعلی	اعلی	اعلی	اعلی
۹			لیل	لیل	لیل	لیل	لیل	لیل	شرح	لیل	لیل	لیل
۱۰			فجر	فجر	فجر	فجر	فجر	فجر	عصر	فجر	فجر	فجر
۱۱			ضحی	ضحی	ضحی	ضحی	مزمّل	ضحی	ضحی	ضحی	ضحی	ضحی
۱۲			شرح	شرح	شرح	شرح	شرح	شرح	لیل	شرح	شرح	شرح
۱۳			عصر	عصر	عصر	عصر	رحمن	عصر	فجر	عادیات	عصر	عصر
۱۴			عادیات	عادیات	عادیات	عادیات			عادیات	عادیات	عادیات	عادیات
۱۵			کوثر	کوثر	کوثر	کوثر	کوثر	کوثر	کوثر	کوثر	کوثر	کوثر
۱۶			تکائر	تکائر	تکائر	تکائر	تکائر	تکائر	تکائر	تکائر	تکائر	تکائر
۱۷			ماعون	ماعون	ماعون	ماعون	ماعون	ماعون	ماعون	ماعون	ماعون	ماعون
۱۸			کافرون	کافرون	کافرون	کافرون	کافرون	کافرون	کافرون	کافرون	کافرون	کافرون
۱۹			فیل	فیل	فیل	فیل	فیل	فیل	فیل	فیل	فیل	فیل
۲۰			فلق	فلق	فلق	فلق	فلق	فلق	توحید	فلق	فلق	فلق
۲۱			ناس	ناس	ناس	ناس	ناس	ناس	ناس	ناس	ناس	ناس
۲۲			توحید	توحید	توحید	توحید	توحید	توحید	فلق	توحید	توحید	توحید
۲۳			توبه	نجم	نجم	نجم	نجم	نجم	نجم	نجم	نجم	نجم
۲۴			عبس	عبس	عبس	عبس	عبس	عبس	عبس	عبس	عبس	عبس
۲۵			قدر	قدر	قدر	قدر	قدر	قدر	قدر	قدر	قدر	قدر
۲۶			شمس	شمس	شمس	شمس	شمس	شمس	شمس	شمس	شمس	شمس
۲۷			بروج	بروج	بروج	بروج	بروج	بروج	بروج	بروج	بروج	بروج
۲۸			تین	تین	تین	تین	تین	تین	تین	تین	تین	تین
۲۹			قریش	قریش	قریش	قریش	قریش	قریش	قریش	قریش	قریش	قریش
۳۰			قارعه	قارعه	قارعه	قارعه	قارعه	قارعه	قارعه	قارعه	قارعه	قارعه
۳۱			قیامت	قیامت	قیامت	قیامت	قیامت	قیامت	قیامت	قیامت	قیامت	قیامت
۳۲			همزه	همزه	همزه	همزه	همزه	همزه	همزه	همزه	همزه	همزه
۳۳			مرسلات	مرسلات	مرسلات	مرسلات	مرسلات	مرسلات	مرسلات	مرسلات	مرسلات	مرسلات
۳۴			ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	همزه	ق	ق
۳۵			بلد	بلد	بلد	بلد	بلد	بلد	بلد	مطففین	بلد	بلد
۳۶			طارق	طارق	طارق	طارق	طارق	طارق	طارق	بقره	طارق	طارق
۳۷			قمر	قمر	قمر	قمر	قمر	قمر	قمر	قمر	قمر	قمر
۳۸			ص	ص	ص	ص	ص	ص	ص	فاطر	ص	ص

پیوست ۲

ردیف نزول

منبع روایت

راوی

برآیند	النهرست	تاویل القرآن	النهرست	المقدمان	تاریخ یعقوبی	دلائل النبوه	فضائل القرآن	مجمع البیان	المقدمان	سعيد بن مسيب	
	جابر بن زيد	زهري	تلفیضی	عكرمه با ابوصالح	ابوصالح از	مجاهد از	عطا از	عطا از	عطا از	از علی	
	اعراف	اعراف	فرقان	اعراف	اعراف	اعراف	اعراف	اعراف	اعراف	اعراف	
	جن	جن	جن	جن	جن	جن	جن	جن	جن	جن	۳۹
	یس	یس	یس	یس	یس	یس	یس	یس	یس	یس	۴۰
	فرقان	فرقان	فرقان	فرقان	فرقان	فرقان	فرقان	فرقان	فرقان	فرقان	۴۱
	فاطر	فاطر	ص	فاطر	فاطر	فاطر	فاطر	فاطر	فاطر	فاطر	۴۲
	مریم	مریم	مریم	مریم	مریم	مریم	مریم	مریم	مریم	مریم	۴۳
	طه	طه	طه	طه	طه	طه	طه	طه	طه	طه	۴۴
	واقعه	واقعه	واقعه	واقعه	واقعه	واقعه	واقعه	واقعه	واقعه	واقعه	۴۵
	شعرا	شعرا	شعرا	شعرا	شعرا	شعرا	شعرا	شعرا	شعرا	شعرا	۴۶
	نمل	نمل	نمل	نمل	نمل	نمل	نمل	نمل	نمل	نمل	۴۷
	قصص	قصص	قصص	قصص	قصص	قصص	قصص	قصص	قصص	قصص	۴۸
	اسری	اسری	اسری	اسری	اسری	اسری	اسری	اسری	اسری	اسری	۴۹
	یونس	یونس	حجر	یونس	یونس	یونس	یونس	یونس	یونس	یونس	۵۰
	هود	هود	هود	هود	هود	هود	هود	هود	هود	هود	۵۱
	یوسف	یوسف	یوسف	یوسف	یوسف	یوسف	یوسف	یوسف	یوسف	یوسف	۵۲
	حجر	حجر	یونس	حجر	حجر	حجر	حجر	حجر	حجر	حجر	۵۳
											۵۴

پیوست ۳

ردیف نزول

منبع روایت
راوی

ردیف	سعيد بن مسيب از علي	مجمع البيان عطا از ابن عباس	المقدمان عطا از ابن عباس	فضائل القرآن عطا از ابن عباس	دلائل النبوه مجاهد از ابن عباس	تاريخ يفتوي ابوصالح از ابن عباس	المقدمان عكرمه يا ابوصالح از ابن عباس	الفهرست تلفيقي	تأويل القرآن زهري	الفهرست صافات	بو آيند
۵۵	انعام	انعام	انعام	انعام	انعام	انعام	انعام	كهف	انعام	انعام	انعام
۵۶	صافات	صافات	صافات	صافات	صافات	صافات	صافات	صافات	صافات	صافات	صافات
۵۷	لقمان	لقمان	لقمان	لقمان	لقمان	لقمان	لقمان	لقمان	لقمان	لقمان	لقمان
۵۸	سبأ	سبأ	سبأ	سبأ	سبأ	شورى	سبأ	مومنون	سبأ	سبأ	سبأ
۵۹	زمر	زمر	زمر	زمر	زخرف	زمر	زمر	انبيا	زمر	زمر	زمر
۶۰	مومن	مومن	مومن	مومن	مومن	مومن	مومن	مومن	مومن	مومن	مومن
۶۱	فصلت	فصلت	فصلت	فصلت	دخان	فصلت	فصلت	فصلت	فصلت	فصلت	فصلت
۶۲	شورى	شورى	شورى	شورى	شورى	سبأ	شورى	شورى	شورى	نحل	شورى
۶۳	زخرف	زخرف	زخرف	زخرف	زخرف	زمر	زخرف	زخرف	زخرف	زخرف	زخرف
۶۴	دخان	دخان	دخان	دخان	فصلت	دخان	دخان	دخان	دخان	دخان	دخان
۶۵	جاثيه	جاثيه	جاثيه	جاثيه	جاثيه	جاثيه	جاثيه	جاثيه	جاثيه	جاثيه	جاثيه
۶۶	احقاف	احقاف	احقاف	احقاف	احقاف	احقاف	احقاف	احقاف	احقاف	احقاف	احقاف
۶۷	ذاريات	ذاريات	ذاريات	ذاريات	ذاريات	ذاريات	ذاريات	ذاريات	ذاريات	ذاريات	ذاريات
۶۸	غاشيه	غاشيه	غاشيه	غاشيه	غاشيه	غاشيه	غاشيه	غاشيه	غاشيه	غاشيه	غاشيه
۶۹	كهف	كهف	كهف	كهف	كهف	كهف	كهف	انعام	كهف	كهف	كهف
۷۰	نحل	نحل	نحل	نحل	نحل	نحل	نحل	نحل	نحل	سجده	نحل
۷۱	نوح	نوح	نوح	نوح	نوح	نوح	نوح	نوح	نوح	نوح	نوح
۷۲	ابراهيم	ابراهيم	ابراهيم	ابراهيم	ابراهيم	ابراهيم	ابراهيم	ابراهيم	ابراهيم	ابراهيم	ابراهيم
۷۳	انبيا	انبيا	انبيا	انبيا	انبيا	انبيا	انبيا	زمر	انبيا	انبيا	انبيا
۷۴	مومنون	مومنون	مومنون	مومنون	مومنون	مومنون	رحمن	سبأ	مومنون	طور	مومنون
۷۵	سجده	سجده	سجده	سجده	سجده	سجده	سجده	سجده	سجده	شورى	سجده
۷۶	طور	طور	طور	طور	طور	رعد	رعد	طور	طور	طور	طور
۷۷	ملك	ملك	ملك	ملك	ملك	ملك	ملك	ملك	ملك	ملك	ملك
۷۸	حافه	حافه	حافه	حافه	حافه	حافه	حافه	حافه	حافه	حافه	حافه
۷۹	معاذ	معاذ	معاذ	معاذ	معاذ	معاذ	معاذ	معاذ	معاذ	معاذ	معاذ
۸۰	نبأ	نبأ	نبأ	نبأ	نبأ	نبأ	نبأ	نبأ	نبأ	نبأ	نبأ
۸۱	نازعات	نازعات	نازعات	نازعات	نازعات	نازعات	نازعات	نازعات	نازعات	نازعات	نازعات
۸۲	انفطار	انفطار	انفطار	انفطار	انفطار	انفطار	انفطار	انفطار	انفطار	انفطار	انفطار
۸۳	مطففين	انفطار	انفطار	انفطار	انفطار	انفطار	انفطار	انفطار	انفطار	انفطار	انفطار
۸۴	روم	روم	روم	روم	روم	روم	روم	روم	روم	روم	روم
۸۵	عنكبوت	عنكبوت	عنكبوت	عنكبوت	عنكبوت	عنكبوت	عنكبوت	عنكبوت	عنكبوت	عنكبوت	عنكبوت
۸۶	انفطار	مطففين	مطففين	مطففين	مطففين	مطففين	مطففين	مطففين	مطففين	مطففين	مطففين

پیوست ۴

ردیف نزول

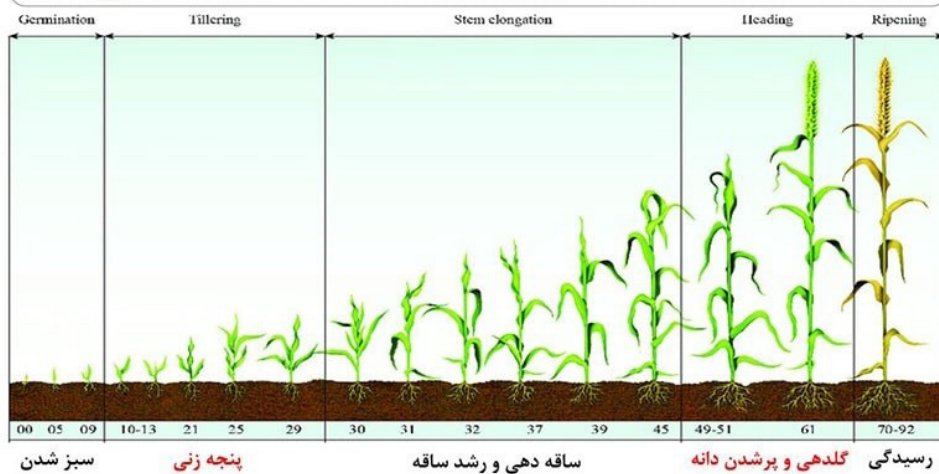
برآیند	النهرست	تأویل القرآن	النهرست	المقدمتان	تاریخ یعقوبی	دلائل النبوه	فضائل القرآن	مجمع البیان المقدمتان	سعيد بن مسيب	منبع روایت راوی
	جابر بن زید	زهري	تلفیحي	عكرمه یا ابوصالح از ابن عباس	ابوصالح از ابن عباس	مجاهد از ابن عباس	عطا از ابن عباس	عطا از ابن عباس	عطا از ابن عباس	
بقره	بقره	حمد	رحمن	بقره	بقره	بقره	بقره	بقره	بقره	۸۷
انفال	آل عمران	انفال	انفال	انفال	انفال	آل عمران	انفال	انفال	انفال	۸۸
آل عمران	انفال	آل عمران	احزاب	آل عمران	آل عمران	انفال	آل عمران	آل عمران	آل عمران	۸۹
احزاب	احزاب	احزاب	آل عمران	احزاب	جمعه	احزاب	احزاب	احزاب	احزاب	۹۰
ممتحنه	مائده	ممتحنه	ممتحنه	ممتحنه	نور	مائده	ممتحنه	ممتحنه	ممتحنه	۹۱
نساء	نساء	نساء	نساء	نساء	فتح	نساء	نساء	نساء	نساء	۹۲
زلزال	زلزال	زلزال	زلزال	زلزال	حج	زلزال	زلزال	زلزال	زلزال	۹۳
حدید	حدید	حدید	حدید	حدید	حدید	حدید	حدید	حدید	حدید	۹۴
محمد	محمد	محمد	محمد	محمد	محمد	محمد	محمد	محمد	محمد	۹۵
رعد	رعد	رعد	رعد	رعد	طور	رعد	طور	رعد	رعد	۹۶
رحمان	رحمان	طارق	مومنون	طارق	عصر	رحمان	رحمان	رحمان	رحمان	۹۷
دهر	دهر	دهر	دهر	دهر	دهر	دهر	دهر	دهر	دهر	۹۸
طلاق	طلاق	طلاق	طلاق	طلاق	طلاق	طلاق	طلاق	طلاق	طلاق	۹۹
بینه	بینه	بینه	بینه	بینه	بینه	بینه	بینه	بینه	بینه	۱۰۰
حشر	حشر	حشر	حشر	حشر	احزاب	حشر	حشر	حشر	حشر	۱۰۱
نصر	نصر	نصر	نصر	نصر	نصر	نصر	نصر	نصر	نصر	۱۰۲
نور	نور	نور	نور	منافقون	ممتحنه	نور	نور	نور	نور	۱۰۳
حج	حج	حج	حج	شمس	زلزال	حج	حج	حج	حج	۱۰۴
منافقون	منافقون	منافقون	منافقون	نور	منافقون	منافقون	منافقون	منافقون	منافقون	۱۰۵
مجادله	مجادله	مجادله	مجادله	مجادله	مجادله	مجادله	مجادله	مجادله	مجادله	۱۰۶
حجرات	حجرات	حجرات	حجرات	حجرات	حجرات	حجرات	حجرات	حجرات	حجرات	۱۰۷
تحریم	تحریم	تحریم	تحریم	تحریم	تحریم	صف	تحریم	تحریم	تحریم	۱۰۸
جمعه	جمعه	جمعه	جمعه	جمعه	حشر	جمعه	جمعه	جمعه	جمعه	۱۰۹
تغابن	تغابن	تغابن	تغابن	تغابن	تغابن	تغابن	تغابن	تغابن	تغابن	۱۱۰
صف	صف	صف	صف	صف	صف	تحریم	صف	صف	صف	۱۱۱
فتح	فتح	فتح	فتح	فتح	نساء	فتح	فتح	فتح	فتح	۱۱۲

پیوست ۵

ردیف نزول

برآیند	النهرست	تأویل القرآن	النهرست	المقدمتان	تاریخ یعقوبی	دلائل النبوه	فضائل القرآن	مجمع البیان المقدمتان	سعيد بن مسيب	منبع روایت راوی
	جابر بن زید	زهري	تلفیحي	عكرمه یا ابوصالح از ابن عباس	ابوصالح از ابن عباس	مجاهد از ابن عباس	عطا از ابن عباس	عطا از ابن عباس	عطا از ابن عباس	
مائده	ممتحنه	مائده	مائده	مائده	مائده	ممتحنه	مائده	مائده	مائده	۱۱۳
توبه	توبه	توبه	توبه	توبه	توبه	توبه	توبه	توبه	نجم	۱۱۴

مراحل رشد گندم و جو

منابع

- قرآن کریم؛ ترجمه‌ی حسین انصاریان؛ قم: اسوه، ۱۳۸۳ ش.
- ابن بابویه، محمد بن علی؛ کمال‌الدین و تمام النعمة؛ چاپ دوم، تهران: اسلامیه، ۱۳۹۵ ق.
- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی؛ مناقب آل ابی طالب؛ قم: علامه، ۱۳۷۹ ش.
- ابن فارس، بن زکریاء القزوینی الرازی، أحمد؛ معجم مقاییس اللغة؛ قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ ق.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر؛ تفسیر القرآن العظیم (ابن کثیر)؛ لبنان: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ق.
- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی؛ روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن؛ مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۴۰۸ ق.
- اشرفی، امیررضا و پورعلی فرد، محمد مهدی؛ «عوامل اقامه توحید در جامعه از دیدگاه قرآن با تأکید بر آیه‌ی ۲۹ سوره‌ی فتح»؛ قرآن شناخت، شماره‌ی ۱۹، ۱۳۹۶ ش.
- بهجت پور، عبدالکریم؛ همگام با وحی؛ قم: موسسه تمهید، ۱۳۹۰ ق.
- _____؛ شناخت‌نامه تنزیلی سوره‌های قرآن کریم؛ قم: موسسه تمهید، ۱۳۹۴ ق.
- ثعلبی، احمد بن محمد؛ الکشف و البیان المعروف تفسیر الثعلبی؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ ق.
- جواد آملی، عبدالله؛ سایت بنیاد بین‌المللی اسراء، www.javadi.esra.ir.
- چگنی، همایون؛ «بررسی اثر تراکم بوته بر عملکرد و اجزای عملکرد ارقام گندم»؛ پژوهش‌های کاربردی زراعی، شماره‌ی ۱۰۴، ۱۳۹۳ ق.
- حاصلی ایران‌شاهی و بهجت پور، عبدالکریم؛ «تبیین مشبه "کزرع اخراج شطأه" در آیه‌ی ۲۹ سوره‌ی فتح»؛ مطالعات تفسیری، شماره‌ی ۵۲، ۱۴۰۱ ش.
- حسکانی، عبیدالله بن عبدالله؛ شواهد التنزیل لقواعد التفضیل؛ تهران: مؤسسه الطبع و النشر، ۱۴۱۱ ق.
- خازن، علی بن محمد؛ تفسیر الخازن المسمی لباب التأویل فی معانی التنزیل؛ بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ق.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ مفردات الفاظ قرآن؛ بیروت: دار الشامیه، ۱۴۱۲ ق.
- زرقانی، محمد عبدالعظیم؛ مناهل العرفان فی علوم القرآن؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
- سحرخوان، محمد؛ «استقلال»؛ دایرةالمعارف قرآن کریم؛ چاپ سوم، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۲ ش.
- سیادت، سید عطاءالله؛ مدح، عادل؛ اصفهانی، مسعود؛ غلات؛ مشهد: جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۲ ش.
- طباطبائی، محمد حسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ چاپ دوم، لبنان: مؤسسه‌ی الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ ق.
- طبرسی، فضل بن حسن؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ چاپ سوم، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
- _____؛ جوامع الجامع؛ قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه، ۱۴۱۲ ق.
- طبری، محمد بن جریر؛ جامع البیان فی تفسیر القرآن؛ لبنان: دارالمعرفه، ۱۴۱۲ ق.
- طوسی، محمد بن حسن؛ التبیان فی تفسیر القرآن؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
- _____؛ الامالی؛ قم: دارالثقافه، ۱۴۱۴ ق.
- فراهیدی، خلیل بن أحمد؛ العین؛ چاپ دوم، هجرت، ۱۴۰۴ ق.

- محمدی فرد، علیرضا؛ آشنایی با قرآن؛ قم: موسسه تمهید، ۱۳۹۴ ش.
- مشیری، فرهاد و همکاران؛ راهنمای مدیریت تلفیقی حاصلخیزی خاک و تغذیه جو؛ تهران: موسسه تحقیقات خاک و آب، ۱۳۹۳ ش.
- مصطفوی، حسن؛ التحقیق فی کلمات القرآن الکریم؛ تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ ش.
- واحدی، علی بن احمد؛ اسباب نزول القرآن؛ بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۱ ق.
- هاشمی رفسنجانی، اکبر؛ تفسیر راهنما: روشی نو در ارائه مفاهیم موضوعات قرآن؛ قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۶ ش.

